

Társadalmi klasszifikációkon kívül és belül: a kategóriák hatalma és a dekonstrukció gyermekbetegségei

*Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése.
A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938.*
Budapest, LHarmattan, 2003. 277 oldal

Klasszifikációk és diskurzusok

„A társadalmi tér rétegződési és kohéziós formái” és az „e formákat létrehozó mechanizmusok”¹: ez az a nemzetközi társadalomtörténet legújabb megközelítéseiben is folyamatos újragondolás alatt álló problematika, amelyhez Bódy Zsombor könyve minden elemében kapcsolódik. Hazai viszonylatban a társadalmi csoportokra, társadalmi rétegződésre irányuló kutatások szemléletének radikális megújítása. Nemzetközi viszonylatban a részben már az 1980-as, majd az 1990-es években megszerzett tapasztalatok úttörő szerepet vállaló hazai átültetése. Azon megközelítések alkalmazása, amelyek a francia társadalomtudományok közegében egyrészt a Bourdieu által kezdeményezett reprezentáció-kutatásból nőttek ki,² másrészt a társadalmi csoportok mibenlétének, leírhatóságának az 1970-es években akuttá vált problémakörébe ágyazódtak, amikor is az 1950-es években a kortárs francia társadalom leírására kidolgozott szocioprofessionális osztályozás múltbeli társadalmakra való alkalmazása–alkalmazhatósága kapcsán a viták megindultak.³ A Luc Boltanski nevével fémjelvezhető reprezentáció-kutatás, az Alain Desrosières által megindított statisztikatörténeti kutatások,⁴ a linguistic turn, Jack Goody⁵ és Foucault munkáinak recepciója a múltbeli társadalmi gyakorlatok és fogalmak elidegenítő megközelítéséhez vezetett. Az addig természetesként, a valóság semleges, objektív tükréként kezelt mivoltuk megkérdőjelezése és társadalmilag konstruált jellegük felismerése a társadalmi csoportok, társadalmi rétegződés kutatása terén gyökeresen új szemléletet alakított ki.

¹ Gribaudi, Maurizio (szerk.) *Espaces, temporalités, stratifications. Exercices sur les réseaux sociaux.* Éditions de l'EHESS, Paris, 1998.

² Lásd például Boltanski, Luc: *Les cadres. La formation d'un groupe social.* Éditions de Minuit, Paris, 1982; illetve Topalov, Christian: *Naissance du chômeur, 1880–1910.* Albin Michel, Paris, 1994.

³ Desrosières, Alain – Thévenot, Laurent: *Les catégories socioprofessionnelles.* La Découverte, Paris, 1998.

⁴ Desrosières, Alain: *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique.* Nouvelle édition. La Découverte, Paris, 2000. [1993]

⁵ Goody, Jack: *La raison graphique. La domestication de la pensée sauvage.* Éditions de Minuit, Paris, 1978.

Az 1950–1960-as évek domináns kvantitatív történetírásában a történetírói narratíva és ábrázolás magától értetődő eszközévé váló táblázatok ugyancsak magától értetődően kezelt oszlopaiba és soraiba besorolt számszerű adatok helyett a figyelem és a kérdésfeltevés immáron maguknak az oszlopoknak és soroknak a fejléceire irányult. Az addig eleve adottként kezelt kategóriák társadalmi konstrukcióként való új szemlélete magukra a konstruáló folyamatokra irányította a kutatást: a kategóriaképzés hogyan teremt társadalmi csoportokat, implicit módon csoportkohéziót és csoportidentitást sugallva. A társadalmi klasszifikáció legexplicitebb területének, a társadalmi rétegződésnek, a társadalmi csoportoknak a vizsgálata két irányban kezdte keresni az új megoldásokat: egyrészt amely a kategóriaképzéshez mint reprezentációs, illetve diskurzív folyamathoz közelített, másrészt a társadalmi szerveződés olyan modellezési lehetőségeinek irányába, amely elveti az a priori kategorizálást, illetve az eleve feltételezett kollektív entitásokat, mint például a kapcsolatháló-elemzés és a konfigurációs modell.⁶ A pillanatnyi legkomplexebb megközelítés e kettő, azaz a társadalom kapcsolatokban, interperszonális viszonyokban és interakciókban való szerveződésének, illetve a társadalmi reprezentáció, klasszifikáció kölcsönhatásának megragadására képes.⁷

Bódy Zsombor a máig is aktuális kétféle irányultságból az elsőt követi: kutatásának célja a magyarországi magántisztviselő-reprezentáció keletkezésének és intézményesülésének vizsgálata. A magyar társadalomtörténetben ez a problémakör korábban terra incognita volt. E közegben radikálisan újító módszerével maga vág utat, amikor a magántisztviselő megnevezés alatt nem egy eleve adott, természetesként tételezett, objektív körvonalakkal lehatárolható társadalmi csoportot ért, hanem olyan társadalmi identifikációs kategóriát, amely – miután az adott korban egyáltalán elgondolhatóvá vált – konfliktusokban szerveződő tárgyalási folyamatokban nyert változó tartalmat. Egyrészt foglalkozási-társadalmi csoportok egymástól való elkülönülési igényének konfliktusaiban, legyen az az irodai dolgozóknak a bolti eladóktól, raktárnokoktól, utazó ügynököktől való elkülönülési igénye, a banktisztviselőknek a vizsgált korszak egészében őrzött szervezeti különállásban is megtestesülő különállás-tudata, vagy az 1920–1930-as években a gyári műszaki tisztviselők elkülönülési igénye a bolti eladóktól és az irodai dolgozóktól. Másrészt különböző ideológiai és politikai mozgalmak eltérő

⁶ Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XXe siècle*. Éditions de l'EHESS, Paris, 1987; Gribaudi, Maurizio: Diszkontinuitások a társadalomban. Egy konfigurációs modell. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, Csokonai, é.n. [1995] 105–135; Gribaudi, Maurizio (Ed.) *Espaces, temporalités, stratifications. Exercices sur les réseaux sociaux*. Éditions de l'EHESS, Paris, 1998; Rosental, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen, é.n. [1995] 71–87.

⁷ Cerutti, Simona: *La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif. Turin, 17e–18e siècle*. Éditions de l'EHESS, Paris, 1990.

magántisztviselő-reprezentációinak konfliktusaiban, úgymint a magángazdaság nem fizikai munkát végző munkavállalóit egységes réteggé szervezni szándékozó mozgalom elképzelésének ütközése a szociáldemokrata értelmezéssel, amely a magántisztviselőket mint bérmunkásokat a munkás-reprezentációba és identifikációba szándékozott integrálni. Harmadrészt pedig a kategória (munka) jogi kodifikációs folyamatában, a csoportthatárok munkajogi kijelölésében, amelyben a jog társadalmi identifikációs kategóriákat alakító szerepe tárul fel. Bódy Zsombor azzal, hogy a hazai társadalomtörténetben bevett módon társadalmi csoportokként tételezett kollektív entitásokat képes klasszifikációs kategóriaként szemlélni, ebből következően pedig e kategóriákat, illetve a társadalmi csoportokat konstruálódásuk folyamatában megragadni és értelmezni, ki tud lépni a történetírásunkban megszokott gondolkodásmód kereteiből. Egy kettős folyamat világosodik meg előttünk. Az egyik a magántisztviselő-mozgalmat szervezők mobilizációs munkája által kiváltott, és a csoportképződés befogadó–kirekesztő munkájával együttjáró interpretációs konfliktusok sorozata. A másik – a magántisztviselő-problematika kontextualizálásában – annak a fogalmi újrendeződésnek a folyamata, amely a szociálpolitika és a munkajog fogalmi kialakulásában és kodifikációs munkájában a magántisztviselők munkavállalói kategóriaként való elgondolását lehetővé tette. A két folyamat kölcsönhatásában pedig a diskurzus-elemzésnek a diskurzus mögötti társadalmi realitással is számoló tapasztalata azt a mechanizmust tárja fel, ahogyan a fogalmak nemcsak reflektálják a társadalmi viszonyokat, hanem alakítják is azokat.⁸ A magántisztviselői kategóriának a megnevezés műveletével való megszületése ugyanis megelőzte a csoportos identifikációt: csak az I. világháború második felében következett be az, hogy a magántisztviselő-reprezentációt létrehozók által alkotott intézményi keretet a társadalom kezdte kitölteni – a mozgalmárok társadalmi kategóriát szerveztek maguk alá. (130.)

Kohéziók és identitások

A könyvet a hazai viszonylatban újszerű szemlélete mellett méltán lehetne dicsérni számos fontos új tudományos eredményéért is. A továbbiakban azonban az elméleti-módszertani megfontolások gyakorlati alkalmazására térünk ki részletesebben, éppen azért, mert úgy véljük, az itt felmerülő problémák a magyarországi társadalomtörténet-írás egészének is továbbgondolásra érdemes tanulságokkal szolgálnak.

A reprezentáció-kutatás és a diskurzus-elemzés kikerülhetetlenül felveti a reprezentációs kategóriák és a társadalmi kohéziós formák egymáshoz való viszonyát. Még pontosabban: a társadalmi csoportok realitásának és az egyéni

⁸ Noiriel, Gérard: Socio-histoire d'un concept: les usages du mot „nationalité” au XIX siècle. *Genèses* 20. 1995. septembre, 4–23.

identifikációknak a reprezentációs kategóriákhoz való viszonyát. E ponton Bódy Zsombor elméleti és módszertani választása azonban megkerüli a problémát – amiből következően nem is adhat érvényes választ. A reprezentációs kategóriaként dekonstruált magántisztviselő-kategória mögött életmódbeli egysége által definiálható társadalmi csoport létét szándékozik igazolni, az életmódbeli sajátosságok statisztikai mérésével. A magántisztviselő-fogalom reprezentációs és identifikációs kategóriaként való értelmezése, éppen, mint az egyének számára felkínált (intézményesült) azonosulási, identifikációs keret, természetesen nyitva hagyja a lehetőségét annak, hogy a reprezentáció mögött, a reprezentáció által egy kategória alá vont kategóriák avagy csoportok együttesében egy empirikusan létező társadalmi csoportot feltételezzünk. A kérdés az, hogyan verifikáljuk ezt a hipotézist, azaz hogyan értelmezzük a társadalmi csoport fogalmát, és milyen módszerrel ragadjuk meg feltételezett belső koherenciáját. Bódy Zsombor azzal a módszertani választásával, miszerint ezt a munkahipotézisként empirikusan létezőnek tételezett társadalmi csoportot mint objektíve megragadható és lehatárolható egységet statisztikai mérésnek veti alá, éppen abba a logikába tér vissza, amit a reprezentáció-kutatás, és azt képviselve ő maga kérdőjelezett meg (12.): elsőként meghatározza a társadalmi kategóriát – jelen esetben a magángazdaság nem fizikai munkát végző alkalmazottainak halmazaként –, majd a következő lépésben operacionalizálja azt – a jövedelem, családszerkezet, kiadásszerkezet, iskolázottság stb. mutatóival. A reprezentációs mozgalom által megszólított foglalkozási csoportoknak – a kereskedelmi alkalmazottak, irodai dolgozók stb. – a kortárs statisztikában azonosított kategóriái számszerű jellemzőit összesíti, hogy a halmaz egészének átlagos jellemzőit megkapva leírja azt a megszemélyesített átlagos magántisztviselőt, akit a munkások és a köztisztviselők átlagos megszemélyesítőjével hasonlít össze: „A demográfiai adatokból összességében az rajzolódik ki, hogy a *magántisztviselők* társadalmi sajátosságai eltértek a *munkásságtól* és az *önállóakétól* is, de aránylag közel álltak a *köztisztviselőkre* jellemző vonásokhoz.” (231. – kiemelések tőlem). Saját, kiindulásként választott eljárásának koherenciáján belül nem legitim műveleteket végez azzal, hogy a kortárs statisztika kategóriáit átlátszóként kezeli, és átlagban leírható, lehatárolt társadalmi csoportokban gondolkodik, legyen az a magántisztviselők vagy a köztisztviselők csoportja, a „munkásság”, vagy az „önálló”. Ezzel nemcsak, hogy kilép a dekonstrukció logikájából, hanem saját maga által diszkurzív kategóriáknak minősített fogalmakat kever az analitikus fogalmak közé: „az egyének rendkívül sokrétű viszonyait, életútjait nem lehet, illetve nem érdemes olyan makrotársadalmi csoportok fogalmaival próbálni megragadni, mint például a *munkásság*, *polgárság*, mert e fogalmak nem képesek leírni a társadalom szegmenseinek rendkívüli heterogenitását. E fogalmak történetét sokkal inkább a jelenségeknek abban a mezőjében érdemes keresni, ahová tartoznak, vagyis a *diskurzusok* között.” (15. – kiemelések tőlem). Miközben a társadalom leírására alkalmazott klasszifikáló modelleknek az aggregátumok átlagában, és az aggregátumok, illetve átlagok realitásában való gondolkodását a dekonstrukció kritikával illetve, addig Bódy ezen a ponton

éppen e klasszifikáló modellek zsákutcájába fut bele. És ahogy elköveti ezt a hibát a magántisztviselők, köztisztviselők, „önállóak” és a „munkásság” kategóriájának használatával, ezt megismétli az „úri” és „polgári” életforma/norma diskurzusok közé utalt fogalmának (226.) a statisztikai tesztelésben analitikus fogalomként történő alkalmazásában is. (236.)

Az úri–polgári szembeállításnak a magyar történetírásban kikerülhetetlenként kezelt kérdése egyúttal elvezet a munka másik problematikus pontjához: a társadalmi csoport fogalmának meghatározásához. Explicit definíciót ad azzal, hogy amikor egy koherens reprezentációt „széles rétegek is elfogadnak társadalmi önazonosságuk meghatározó elemeként, illetve ez az identitás az intézményekben is kikristályosodik (a két folyamat egymással kölcsönhatásban áll), akkor új társadalmi csoport születik”. (143.) Ugyanakkor az életforma és a követett normák közösségével is számol, amikor a reprezentáció által egy kategória alá vont csoportok halmazának statisztikailag megragadható társadalmi sajátosságait a családszerkezet, jövedelem, kiadásszerkezet, iskoláztatás mutatóiban – mint a „középosztályi életmód és norma” megnyilvánulásait – keresi. A reprezentáció mögött esetlegesen létező, az életforma egységében azonosítható társadalmi csoport keresésének – statisztikai méréssel bizonyítottnak tételezett – végkövetkeztetése szerint a magántisztviselőkről nem beszélhetünk úgy, mint a társadalom objektíve megragadható strukturális csoportjáról. A magántisztviselők csoportja csak mint reprezentációs csoport létezik koherens egységként. Vagyis miután a társadalmi csoport reprezentációs kategóriaként, illetve az életforma egységként értelmezett realitásának viszonyát vizsgálja, arra a kettős megállapításra jut, miszerint a társadalmi csoport általa adott első definíciója szerint a magántisztviselők társadalmi csoportot alkotnak, a második definíció szerint viszont nem. Életmódbeli egység alapján körülhatárolni egy társadalmi csoportot nyitott lehetőség, ahogy a társadalmi szerveződés – a csoportokat az egyének közötti kapcsolatokban kirajzoló – kapcsolathálós megközelítése is. Azonban a társadalmi csoport mindkét megközelítésének számolnia kell az identitás – lojalitás mechanizmusával, sőt, az életmódbeli megközelítésnek a normakövetés társadalmi csoportot konstituáló – és mára ugyancsak megkérdőjelezett – mechanizmusának és az egyéni identifikációs mechanizmusoknak a viszonyrendszerével. Egy hipotetikus életmódot a „középosztályi norma” reflektálatlan fogalmával megnevezni, majd a magántisztviselő-reprezentáció kialakítására irányuló mozgalomban megcélzott, és a kortárs statisztikában megjelenített csoportok együttesét, illetve a rájuk vonatkozó mutatók összegét mint ezt a feltételezett életmódot megjelenítő koherens társadalmi csoportot kezelni, az így konstruált csoportot pedig statisztikai átlagában mérni, illetve létezését statisztikailag bizonyítani, olyan eljárás, amit maga a reprezentáció-kutatás kérdőjelezett meg, és amely a dekonstrukcióra épülő modellek keretén belül semmiképpen sem legitim.

Bódy Zsombor munkája belső fogalmi és módszertani ellentmondásosságával együtt is teljes komplexitásában hordozza a társadalmi rétegződés, csoportképződés és klasszifikáció 1970-es évek óta intenzíven tárgyalt és új megoldá-

sok keresésére ösztönző elméleti és módszertani kérdéskörét. Hazai közegben a dekonstrukció általa alkalmazott, és a reflektálatlan megközelítésekkel szakító módszere a megszokott kérdésfeltevéseket kell, hogy újraorientálja. Azon kísérletével pedig, hogy a reprezentációs és identifikációs kategóriaként megteremtett magántisztviselő-kategória mögött egy társadalmi csoport létét vagy nemlétét bizonyítsa, a társadalomtörténet lehetőségeinek, illetve korlátainak átgondolására késztet: vajon képes-e választ adni a társadalmi csoportok mibenlétének kérdésére, és – forrásokhoz kötve – képes-e megragadni és leírni azokat? A magántisztviselő-problematika kontextualizálásában – a magántisztviselői kategória mint munkavállalói kategória kialakulása a szociálpolitika és a munkajog megszületésével kölcsönhatásban – Bódy Zsombor éppen a kurrens társadalomtörténeti kutatások azon egyik kulcskérdését tárgyalja, amely a társadalmi csoportképződés formálódóban lévő új megközelítésének is vizsgálati terepe: a (szociál)politika/(munka)jog és a társadalom viszonyának kérdését. Annak leszögezésével, hogy a társadalomtörténeti kérdésfeltevéseket nem lehet elválasztani a politika és a jog világtól (277.), a társadalmi folyamatok azon megközelítése felé nyit utat, amely a társadalmi csoportképződés és kategóriaképzés folyamatait, túl a politika által termelt klasszifikációk diszkurzív megközelítésén,⁹ a politika/jog–hivatal–egyéni interakciójában, tárgyalásában értelmezi.¹⁰ Az általa a diskurzusok szintjén elemzett interpretációs konfliktusokat e megközelítés az egyéni interakciók szintjére viszi le, ahol már nem a diskurzusokban, reprezentációkban kollektív individuumként megszemélyesített foglalkozási-társadalmi csoportok – azaz a kategóriák – a szereplők, hanem az egyének. A szociálpolitika és a munkajog – a magyarországi társadalomtörténetben éppen őáltala felfedezett¹¹ – területén e formálódóban lévő megközelítés jellegzetes forrásait is használja Bódy: a hivatali ügymenetben keletkezett személyi nyilvántartások, kérvények, folyamodványok köréből a vállalati személyzeti anyagokat, személyi dossziékat. Bár a könyv az egyének közötti interakciók szintjéig nem jut el, e források azok, amelyeknek keletkezésében azon gyakorlatok rekonstruálhatók, ahogyan a társadalomban élő egyén és a jog kategóriáinak – az egyéni hovatartozás és a jogilag kodifikált hovatartozás – a hivatali gyakorlatban, egy hivatalnok személyével való interakciójában – az értelmezések interakcióiban – a társadalmi reprezentációk, a klasszifikációs és identifikációs formák és gyakorlatok konstruálódnak, folyamatosan újraértelmeződnek. A kurrens kutatások ezen vonulata az interakcionista megközelítést

⁹ Lásd Noiriel, Gérard: Socio-histoire d'un concept: les usages du mot „nationalité” au XIX siècle. *Genèses* 20. 1995. szeptember, 4–23.

¹⁰ Cerutti, Simona: *Giustizia sommaria: pratiche e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime (Torino XVIII secolo)*. Feltrinelli, Milano, 2003; Rowell, Jay: *L'État totalitaire en action. Les politiques du logement en RDA (1945–1989)*. Thèse de Doctorat. EHESS, 2001; Spire, Alexis: *Étrangers à la carte. L'administration de l'immigration en France (1945–1975)*. Grasset, Paris, 2005; Zalc, Claire: L'analyse d'une institution: le Registre du commerce et les étrangers dans l'entre-deux-guerres. *Genèses* 31. 1998. juin, 99–118.

¹¹ Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése. *Korall* 2001. 5–6. (Ősz–Tél) 72–93.

alkalmazva a társadalmi klasszifikációs és identifikációs jelenségeket a hétköznapi, személyközi interakciókban vizsgálja, ahogyan a politikai, ideológiai, jogi kategóriák folyamatos újratárgyalásában termelődnek az egyéni identitások és klasszifikációs formák. Bódy Zsombor könyve az egyéni identitások konstruálódásának szintjén ugyan hiányérzetet hagy maga után, azonban a társadalomtörténetnek a politika és jog területe felé való nyitásának, illetve e területek integrálásának igényét megfogalmazva a társadalom szerveződésének újragondolását megtermékenyítő megközelítési lehetőségek, a reprezentációs kategóriák egyéni identitások szintjén való értelmezése felé mutat. Így nyitott a kérdés, hogy a társadalmi csoportok meghatározásának a könyvben megoldatlanul maradó problémájára e megközelítés milyen válasszal szolgálhat.

Nagy Ágnes